

Срђан КАТИЋ
Историјски институт
Београд

ЗАПОВЕСТ О ПРОИЗВОДЊИ ШАЛИТРЕ У РУМЕЛИЈИ 1521. ГОДИНЕ*

Анстракт: Документ представља наредбу Порте, издату на захтев закупца производње шалитре у Румелијском ејалету, која је упућена санџакбеговима, кадијама и субашама у Румелији. У њој се наводе дужности закупца, поменутих државних званичника и раје у вези с израдом шалитре, као и упозорења о најстрожем кажњавању свих злоупотреба које су се раније дешавале у вези с овим послом.

Кључне речи: Османско царство, Румелија, 16. век, шалитра, закуп

Од шалитре, сумпора и ђумура добијан је тзв. црни барут, који је био у употреби све до појаве бездимног барута средином XIX века. У Османском царству до средине XVI века главни састојак у барутној смеси био је сумпор, а потом то постаје шалитра чиме је експлозивна снага барута знатно повећана.¹

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

¹ Почетком седамдесетих година XVI века, у Темишварској барутани свака тура прављења барута садржала је 488 ока шалитре (72%), 120 ока ђумура (18%) и 66 ока сумпора (10%). *12 Numaralı Mühimme defteri (978 – 979 / 1570 – 1572) I*, Ankara 1996, h 418. О производњи шалитре у европском делу Османског царства види опширније Ђ. Петровић, Д. Бојанић Лукач, *Добијање шалитре у Македонији од половине XVI до половине XIX века*, Весник Војног музеја, 10 (1964) 23-56; М. Zdraveva, *Der Abbau von Schwefel und Salpeter in Makedonien zur Zeit der osmanischen Herrschaft und deren Verarbeitung zu Schwarzpulver*, Südost. Forschungen, 39 (1980) 105-115; G. Agoston, *Guns for the Sultan, Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge 2005.

Шалитра је добијана лужењем земље богате органским остацима, које је било у изобиљу у делтама река и областима које су некада биле под морем, попут Панонског басена. Порти је било потребно много шалитре, па су отворани велики копови, које су опслуживали становници околних села. Постојало је неколико начина за добијање шалитре, а у Османском царству најчешће је примењивано кување у огромним бакарним казанима с поклопцем.² Када је загревањем земља богата шалитром постајала течна, по њој је посипан сумпор да би у ватри биле одстрањене разне нечисте твари. Након завршетка тог процеса у казану је остајала чиста шалитра, која је хлађењем попримала изглед белог мермера.

Као и сви остали државни приходи и монополи и производња шалитре издавана је у закуп и то најчешће за територију одређеног ејалета. Тако се и документ који представљамо у раду односи на закуп производње шалитре у ејалету Румелија. Ради се о заповести о производњи шалитре, коју је, на захтев закупца, издао нови султан Сулејман I Величанствени (1520-1566).³

Овај документ је важан, због тога што у објављеним збиркама закона из периода Мехмеда II (1444-1446; 1452-1481), Бајазита II (1481-1512) и Селима I (1512-1520) нема закона о изради шалитре,⁴ а сама заповест по структури и садржају има скоро све елементе једног кануна. Слични документи из овог периода су ретки, јер масовно коришћење ватреног оружја у османској војсци почиње тек у наредним деценијама. Из заповести се види да је, у то време, једина барутана у европским провинцијама Царства била у Истанбулу и да јој је испоручивана целокупна производња шалитре. Слободна продаја шалитре, а поготово кријумчарење у суседне земље били су најстроже забрањени.

Посао са шалитром очигледно је имао изузетну важност за Царство. Од њега није био изузет нико од државних званичника у провинцијама, а није се водило рачуна ни о статусу земљишног поседа на коме је шалитра пронађена. За злоупотребе или немар биле су предвиђене неуобичајено строге, најчешће смртне казне. Из садржаја

² За израду таквог казана било је потребно више од 200 килограма бакра. Због великих димензија они нису прављени у казанцијским чаршијама, већ је то најчешће чињено на самим коповима (С. Катић, *Османски документи о руднику Мајданпек XVI-XVIII век*, Мајданпек 2009, 93-98).

³ *Başbakanlık Arşivi İstanbul, Kâmil Kepeci Tasnifi*, 61, s 87-88.

⁴ А. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri, 1. kitap Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih devri kanunnâmeleri*, İstanbul 1990; 2. *kitap II Bâyezid devri kanunnâmeleri*, İstanbul 1990; 3. *kitap Yavuz sultan Selim devri kanunnâmeleri*, İstanbul 1991.

заповести види се да раја није лако прихватала рад на коповима шалитре и да је било случајева да их је уништавала палећи их или наносећи на њих свеж сточни измет.

Документ се чува у Архиву Председништва Владе Републике Турске у Истанбулу у архивској збирци Камил Кепеци. Заведен је у регистар у којем су уписиване Портине заповести из 1521/22. године. Регистар је у прилично лошем стању, што се може видети и на самом факсимилу. Оштећена места представљала су велику препреку у транскрибовању, па су поједине речи прочитане само захваљујући контексту.

ТРАНСКРИПЦИЈА

s. 87

Hüve

[1] Rûmili sancağı beğlerine ve kâdîlarına ve subaşlarına hüküm yazıla ki Dârende-i [2] hükm-i şerîf (*isim yeri açıktır*) güherçileci olup hâliyâ güherçile işlemek için [3] hüküm taleb iduğı ecilden gönderildi.

İmdi buyurdum ki: hükm-i şerîfimle [4] vardıkda olıgelen âdet üzre güherçile bulunan yerlerde [5] güherçile işleye. Siz dahi her biriniz taht-i hükümetinizde güherçile işlemek [6] bâbında gereği gibi mezkûre mu'âvenet idesiz. Ve siz ki sancağı beğlerisiz [7] subaşlarınıza ısmarlayup bu bâbda âdet-i kadîme üzre mu'âvenet [8] itdiresiz. Ve siz ki kâdîlarınız güherçile işlemek bâbında tâmam ihtimâm [9] üzre olup sâir mesâlihe kıyâs itmeyüp gice ve gündüz tedârükünde [10] olasız. Ve dâimâ güherçile işlenen yerlere kendü nefsiniz ile [11] varup işletdiresiz. Ve işlenen güherçile siz dahi mâlûm olup [12] hârice satılmakdan hazer idesiz. Ve hâzır olan güherçileyi [12] te'ehir itdiremeyüp İstanbul[a] gönderesiz. Ve her biriniz taht-i [13] hükümetinizde güherçile işlendiği yerlerde olıgelen âdet üzre [14] hâcet olan toprağı ve odunu götürdü viresiz ve kazanları [15] bir yerden bir yere varmalu oldukda olıgelen âdet üzre [16] ulak dutuvirüp kazanları bir yerden bir yere iletirdesin [17] kimesneden akçe aldirmayasız. Ve güherçile işletecek yerlerin ahz [18] mukaddeme âdet-i kadîme üzre re'âyâ mu'âvenet etdiresiz. Ve sa'b [19] ve derbend ve mahûf ve muhâtara yerlerden âdet-i kadîme üzre adamlar [20] çıkardüp geçürdesiz. Fi'l-cümle güherçile işlenmesin bâbında [21] şimdiye değin olıgelen âdet üzre mu'âvenet itdirüp [22] ihtimâm-i kullî idesiz. Şöyle ki sizden nev'an ihmâl ve kusûr ola [23] muâteb olup azlınıza sebep olur gafil

olmıyasız. Amma şöyle [24] istimâ' olunur ki güherçile işleyen kimesneler bir bahâne ile halkdan [25] akçe salup hânedan hâneye akçe cem' iderlermiş. Gerekdir ki siz ki [26] kâdılarsız bu bâbda ihtimâm idüp kimesneden akçe aldirmayasız. [27] Hemen oligelen adet üzre nöbetle halkı çıkardup güherçile [28] işlenmesi bâbında muâvenet itdirüp işletdiresiz. Tertib [29] ayırlayup hizmeti ahara itdirüp teâdî itdirmeyesiz. Şöyle ki [30] mezkûr ve işçiler kimesneden akçe alınurlar ise giru sâhiplerine [31] alıviresiz. Memnu' olmazlar ise yazup ta'cıl arz idesiz. [32] Şöyle ki güherçileciler kimesneden akçe alup men' itmeyüp ve yahud [33] arz itmeyecek olursanız azlınıza sebepdir ve envâ'-ı itâba uğrayasız [34] bilmiş olasız. Ve güherçile işlenmesinde muâvenet bâbında sancakbeği köyleri [35] ve hâs halkı ve gayrı re'âyâ riâyet olunmayup muâvenet etdiresiz [36] Ve köy kethüdarları ve portoyerusları ve vilâyet halkı mu'în ü zahîr

s. 88 [1] ola. Temerrüd edenlerin haklarından gelesiz. Ve yazup bildiresiz. Ve güherçile [2] olan yerleri yakmayalar. Şöyle ki güherçile yerin yakacak olur ise [3] habs etdirüp bildiresiz ki siyâset oluna. Ve güherçile işlenürken [4] üzerine davar dahi getürmeyeler ve anlar dahi men' edesiz işlenen [5] güherçileyi onât vechile zabt ve hıfz etdirüp bekletdiresiz. [6] Şöyle bilasız ve mezkûr güherçileci birdir hem güherçile satacak [7] olursa sa'y idüp yazup bildiresiz ki siyâset olunup işledüğü güherçile [8] girift oluna. Şöyle bilasız.

Tahiren fi 19. Saferül'-muzaffer sene 927.

ПРЕВОД

У име Бога!

Санџакбеговима, кадијама и субашама Румелије написана је заповест:

Носитељ часне заповести (име није уписано) произвођач је шалитре и пошто је сада затражио [нову] заповест за израду шалитре она се шаље.

Дакле, ја сам благоизволео наредити следеће: Када стигне моја часна заповест, израђујте шалитру према постојећем обичају на оним местима где има шалитре. Такође, сваки од вас, на подручју своје управе, нека помаже реченом како треба у вези с прављењем шалитре. Ви санџакбегови, наредите вашим субашама да по овом питању помажу према старом обичају, а ви који сте кадије, будите крајње пажљиви у вези с израдом шалитре и немојте упоређивати овај посао са другим

пословима, већ се дању и ноћу старајте да се обавља. И увек ви лично изађите на она места где се добија шалитра и постарајте се да се она производи. О произведеној шалитри ви лично сакупите податке, и јако се чувајте тога да се она продаје напољу (ван граница државе). Немојте дозволити да се одуговлачи испорука шалитре која је царско добро, већ је шаљите у Истанбул. И сваки од вас на местима где се производи шалитра, а која су на подручју ваше управе, нека, према обичају обезбеди и преда потребну земљу и дрво.

А када казани треба да се пренесу из једног места у друго место, онда ви, према постојећем обичају изнајмите улаке и наредите да они пребаце казане из једног места у друго. И не дајте да се ни од кога узима новац. Приликом [отварања] места где ће се производити шалитра, наредите раји да помаже према старом обичају из ранијих времена. Кроз тешко проходне дербенде и кроз места која су страшна и опасна изведите према давнашњем обичају људе и наредите им да спроводе [шалитру]. Обратите сву потребну пажњу да људи помажу у изради шалитре, према адету, који је од давнина до сада постојао.

И да знате, ако код вас поново буде немарности и недостатака бићете кажњени и то ће бити узрок вашем смењивању. Зато немојте да будете немарни. Међутим, како се чује [на Порти] да лица која производе шалитру под разним изговорима сабирају од народа новац, скупљајући га од сваке куће, потребно је да ви који сте кадије будете пажљиви по овом питању и не дозволите да се новац узима од било кога. Можете само да, према постојећем обичају, изводите народ и наредите му да помаже при изради шалитре. Не чините насиља и не покушавајте да своју обавезу натоварите на другога.

Зато, ако су речени [произвођач шалитре] или његови радници од било кога узели новац, наредите да он буде враћен власницима. А ако не послушају, пишите и хитно саопштите [Порти]. Тако да ако су израђивачи шалитре од некога узели новац, а ви то нисте забранили, или пак ако о њима нисте јавили писано, то ће бити узрок вашег смењивања. А знајте и то да ћете доживети разноврзне казне!

А што се тиче помоћи при изради шалитре, немојте поштовати сандџакбегова села, народ на хасовима и другу сличну рају! Натерајте их да помажу, а сеоске ћехаје (старешине), протојереји и народ вилајета нека буду помоћници и сарадници. Оне који се буду бунили казните и о томе писано обавестите.

Нека се не пале места где има шалитре! Ако их неко запали, ухапсите га и обавестите [Порту]. Над њим извршите смртну казну.

Док се израђује шалитра нека се на њу не дотерује ситна стока! То такође забраните. Наредите да се израђена шалитра како треба чува и пази. Тако да знате!

Поменути израђивач шалитре је један, па ако он буде продавао шалитру ви се потрудите, напишите и обавестите [Порту], да би над њим била извршена смртна казна, а шалитра коју је израдио заплењена. Тако да знате!

Написано 19. дана победоносног Сафера 927. године (29. 01. 1521).

Srđan Katić

**THE IMPERIAL ORDER ON SALTPETER PRODUCTION
IN RUMELIA IN 1521**

(Summary)

The order presented in this article concerns the saltpeter production in the *eyalet* of Rumelia. It was issued on renter's request by a new sultan, Süleyman the Magnificent, in the year of 1521. The order addressed to *sancakbeğs*, *kadis* and *subaşıs* refers to both their and *re'aya*'s obligations related to the saltpeter production. It shows that the whole quantity of produced saltpeter was being delivered into the gunpowder factory in Istanbul. Free sale of saltpeter and especially smuggling into the neighboring countries were strictly forbidden. Business with saltpeter was obviously very important for the Empire. All state officials in the provinces participated in it. Saltpeter was being exploited without consideration of the status and ownership of the land. Misuse or negligence was severely punished, usually by the death penalty. As we can see from the order, *re'aya* did not accept the work on saltpeter excavation sites easily. There were cases of saltpeter deposits destruction by setting fire or by covering the ground with fresh cattle excrements.

Keywords: Ottoman Empire, Rumelia, XVI century, saltpeter, lease.

Başbakanlık Arşivi İstanbul, Kâmil Kepeci Tasnifi, 61, s 87-88.